

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертация за придобиване на образователна и научна степен „Доктор“ в област на Висшето образование 3. Социални, стопански и правни науки. Професионално направление: 3.2 Психология. Научна специалност Социална психология, на Ана Божанова – докторант към Институт за изследване на населението и човека - БАН, Департамент Психология, на тема „ Колективното чувство за жертва при българи и български турци през фокуса на историческата памет“

Дисертационният проект, представен от Ани Божанова, се появява във времена, когато национализъм, популизъм и екстремни движения напират в много страни, включително в България. В тази светлина дисертационният труд наистина е актуален, доколкото навлиза в едни от най-разказваните и описвани историческо-психологически социални драми и конфликти. Както показват различни литературни, филмови, медийни, политологически и исторически дискурси, ефектите от преживените Османско владичество и Възродителен процес у нас не отшумяват, не се забравят, а изглежда, че и трудно биха били простени.

Дисертационната структура е близо до стандартната като е развита в 2 глави – теоретическа и изследователска. Поради немногото изследвания в социалнопсихологичната сфера, начален параграф е посветен на виктимологията, представена като интердисциплинна област, която изучава същността и най-вече феноменологията при престъпността и жертвите, проявата, причиняването, смисъла на понятието жертва и също така обхваща изследванията върху последици от поставяне на някого в положение на жертва. Естествено, това не е най-обичайното въвеждане в терминология, но в случая е обяснимо поради развиване на първоначалния интерес сред криминолози, социолози, правни и други учени по отношение на дискутирания проблем и преди да се изследва в психологическото поле. Трудът е развит на 160 страници, литературата е с 239 източника, от които 12 на български език, останалите на английски език.

В социалнопсихологичен аспект понятието и явлението е представено нашироко в задълбочен и компетентен обзор на изследвания и подходи, обхванали различни аспекти от това неприятно както за личността, така и за групата състояние. Не би могло да се каже кое определение на „чувство за жертва“ подкрепя и използва докторантът. Божанова по-скоро събира различни, разностранни дефиниции и типологии и ги разглежда от гледна точка на възможно по-дълбоко анализиране на явлението. Все пак доминират възгледи на Бар-Тал по отношение същността, условията на проявата му, които подкрепят и важния момент, че не е достатъчно само преживяване на вреда, но съществено е и нейното възприемане като незаслужена и несправедлива. Бих отворила скоба, че дори жертвите да не го съзнават, вредата не престава бъде нанасяне на удари върху жертва, от социетарна и хуманистична гл. т. Така или иначе според Бар-Тал чувство за жертва „... е състояние, в което преживяната вреда и дълготрайните последствия се превръщат в елемент от личността на жертвата“ (Bar-Tal, 2009). Анализът навлиза в специфичната материя на изследвания върху последиците от Холокоста и различните проявления на чувство за жертва у евреи. Очевидно в този кръг изследванията са повече и разбираемо с повече феноменология и доказателства от емпирични данни. Споделят се интересни изводи от подобни анализи като факта, че „след Холокост израелските евреи изпитвали срам от това колко лесно Хитлер е успял за погуби толкова много от техните хора и те са искали да се дистанцират от тези събития“. Така това отблъсква от оказване на помощ спрямо оцелелите и дори към тях проявяват презрение. Значим е въпросът, анализиран от дисертанта за „избраните травми“, които за групата стават причина и за страдание и за слава едновременно и които препредават през поколенията, осигурявайки по този начин и устойчивост в своята идентичност.

Кратък, но съдържателен параграф е посветен на отдифиренциране различните видове колективно чувство за жертва и техния смисъл в проявленията им. Като напр., директно и индиректно (косвено) чувство за жертва, колективно и себевъзприемане като жертва, колективното чувство за жертва в духа на конфликтите. Представени са изследвания и анализи върху значими аспекти на препредаването чрез колективната памет, в която групите кодират важен опит, тежки страдания, с което поддържат чувството за несправедливост от поколение на поколение. Особено място е отделено на трипластовата структура на

колективното чувство за жертва, разработена от Бар-Тал и колеги – историческо колективно чувство за жертва, колективно чувство за жертва на общ конфликт, който продължава в момента и колективно чувство за жертва на събитие.

В параграф върху съвременни изследвания са представени съществени анализи и резултати, получени в различни културни среди. Логично е потърсена връзката между активирането на изследователската област и засилване на някои междуетнически, междунационални и религиозни конфликти. Подходите са разделени на два вида – при събитие или поредица от събития, които са оставили отпечатък в колективната памет на една или няколко групи и такива, които изследват чувството за жертва в продължителни и трудно разрешими конфликти. Божанова отделя място и успява задълбочено да представи изследвания и по двете линии. Голяма част от изследванията са посветени на Холокоста, но също и на събитията в Косово, Босна и Херцеговина, Либерия и други места по света. Представени са и двата основни аспекта при изследванията и публикациите – единият за съдържанието и видове чувство за жертва и другият аспект, който се занимава с процеси на помиряване и с ролята на контакта. В детайли са представени изследванията и по двете линии, очертани от докторанта : същността и последиците от развиваното чувство за жертва, както и изследванията на виктимизация, породена при дълговременни и трудно разрешими конфликти. Намерени са интересни данни от изследвания и са очертани важни като напр. факта, че групи, съсредоточаващи се повече върху вътрешногруповото чувство за жертва, отколкото върху това, което тяхната група е причинила на другите, описват значително повече епизоди на вътрешногрупово страдание и значително по-малко епизоди на причинени вреди от собствената им група. Впечатлява внимателния, задълбочен и многостранен литературен обзорен анализ, който Божанова успява да постигне в нелеката изследователска материя. Голяма част от изводите водят към общото заключение, което докторантът прави и то е относно взаимозависимостта на пораждането и запазването, както и предаване на чувството за жертва - на историческата памет и на нейното място в този контекст е отделен кратък параграф.

Потърсена е по-богата и разработена методологична база за разбиране на дискутирания феномен и това са постановките и подходите представени в три класически теории на социалната психология - теорията за социалната

идентичност, теория за категоризацията и теорията за социалните репрезентации. Ани Божанова умело успява да прокара смисловите линии, които да доведат до основания в последващия анализ и интерпретация на данните от емпиричното изследване. Както през смислите, присъщи на теорията на Тажфел и подпомагащи насочване на анализа към връзката на междугрупови отношения, преживени исторически събития и чувството за жертва, така през принципите на теорията за самокатегоризацията на Търнър. Категориите и особено социалните категории подпомагат, но и могат да възпрепятстват взаимното възприемане, собственото себепоставяне в една или друга група/категория, да увеличават контрасти между групите, както и да отворят възможности за по-ясни и положителни отношения между реалните групи. Концептуално са видени връзките между категории, идентичност, убеждения и предаване на колективната памет и чувството за жертва. Теорията за социалната идентичност и теорията за себекатегоризацията помагат за ясното разграничаване на групите, съставянето на категориите за тях и формирането на убеждения, които са в основата на сплотеността на групите.

Но очевидно е предпочитанието на Божанова към теорията за социалните репрезентации, което прозира при нейното като че ли най-задълбочено и проблематично ориентирано представяне в сравнителен и исторически план, проследявайки и корените ѝ в идеите на Дюркейм, Логична е тази обосновка доколкото теорията на Московиси е и най-близко сродната и задаваща базисни параметри на анализа на колективността в чувството за жертва. Посредством конструиране на представи за различни аспекти на реалността социални групи съхраняват своето наследство под формата на идеологии, социален опит, вярвания и се предпазват от външни влияния. В този смисъл социалните репрезентации са и основа на колективната памет и на връзките между хора и социални общности.

Цялата теоретична част е реализирана с много литературни източници, в добър логически ред на разсъждения и теоретизиране по линия на връзките на чувството за жертва с различни други феномени, съществени за цялото изследване.

Втора глава представя изследователската част с дизайна на изследването и резултатите, както и тяхната интерпретация. В тази част също има известна нестандартност, тъй като представяйки методиката на изследването Божанова включва кратки теоретични описания по литературни източници на променливите, които са използвани в емпиричното изследване. Обяснени са понятия като прошка,

срам, вина контакт, дистанция, нагласи и др. Би могло да се дискутира дали наистина те трябва да присъстват точно на това място от труда, което придава в известна степен характер на вид учебно помагало. Същевременно така са изяснени и включени същностни моменти и променливи, които не присъстват нито директно, нито в интересувания дисертанта, ракурс, в представените преди това теории и подходи.

В изследователската цел е да бъдат анализирани взаимоотношенията на двете най-големи етнически групи в България в смисъла на начина и степента, до която те се чувстват жертви и как това влияе на ежедневието им.

Хипотезите и задачите са формулирани ясно и релевантно на целта и възможностите на изследването. Търсени са зависимости между степента, в която българи и турци се чувстват жертви и силата на принадлежността към собствената им група, както и между чувство за жертва и степента, в която са проявяват авторитаризъм, т.е. са готови да се подчиняват на авторитети и ориентацията към социална доминантност или към неравенствата в социалната структура и отношения, а също и кои социално-демографски характеристики имат влияние върху изследвания феномен. Изследвани са влиянията на нагласите, контактите и дистанциите върху чувството за жертва и у двете етнически групи, както и проявените сред тях колективни прошка, вина и срам.

В методиката на изследването са включени количествени и качествени методи, а извадката е от 896 лица с представени квотно три региона и три етноса – българи, турци и роми. В настоящето изследване се анализират данните само относно взаимоотношенията и нагласите при българи и турци.

При интерпретацията на резултатите се изтъква значението на формирането на социалните репрезентации и вярвания и са използвани принципите на трите класически теории за обяснението им. Убедителна е интерпретацията, като е изтъкнат механизма на деперсонализация, подпомагащ не само идентифициране с групата, но и поддържането жива паметта за минали събития и за изживените травми - като „Османското владичество“ е разглеждано от групата на българите едновременно като „избрана травма“, но и като „избрана слава“, защото им носи чувство за национална гордост.“

Чрез дисперсионни и регресионни анализи коректно се проверяват издигнатите хипотези, потвърдени до известна степен в очакванията за връзка на позитивен контакт и намалено чувство за жертва, макар и с нисък коефициент на обяснена вариация. Верификацията продължава и от друга гл. т. честотата на положителните контакти. За последната, роля има факторът местожителство – особено в райони със съответното смесено население като най-вече в Кърджали се потвърждава очакваната взаимозависимост. Изводът, че „контактите в райони (Кърджали и областта), където е концентрирано българско и турско население, са ежедневие и те са позитивни“, се подкрепя красноречиво и от качествените данни, събрани с интервютата върху малка извадка изследвани лица.

Някои бележки и предложения:

– Взети са предвид предложения от първоначалната ми рецензия, което удовлетворява поставените тогава въпроси в нея. Става дума за прецизиране на интерпретацията на резултатите и обяснението им по посока на влиянието на създаваните социални репрезентации от по-ново време, подпомагащи съживяване колективното чувство за жертва у българските турци – налице е мултиплицирана подкрепа за миналите не толкова отдавна събития, което съхранява тяхната историческа памет.

-Оказва се, че етническата идентификация при турци не повлиява чувство за жертва, но колкото повече те засилват националната си идентификация (чувстват се повече българи), толкова повече намалява чувството им за жертва. В този случай би било добре да се потърси връзка или дали при едни и същи представители на етническата общност ли намалява етническата спрямо националната и обратно.

-Хипотетично си остава обяснението, че и тъй като и двете изследвани групи имат много ниски средни стойности по ориентация към социална доминантност, то, българи и турци не приемат различията в статуса на отделни групи и се стремят към егалитарно общество. поради лошо икономическо състояние, голяма пропаст между малък процент богати (властимащи), липса на средна класа, носталгичното чувство към режима на Тодор Живков, който гарантира равенството между хората“. Остава въпросът дали не става дума за предаване отхвърляне на неравенството именно поради преживявано или въобразявано такова, заедно с

недоверие към тези които стоят „горе“ в държавата, при доверие към тези отвън от по-високи инстанции наднационални, т.е. по-скоро развитие егалитарни нагласи на ново ниво. Този извод се подкрепя и от фактите, показани по-късно във връзка липсата на влияние на социално-демографски характеристики като възраст върху чувството за жертва, което подсказва, че не е въпрос на носталгия.

- Въпреки някои неизяснени моменти около слаби взаимозависимости в резултатите, поради очевидно липсващи фактори в изследването, все пак дисертационният труд е сериозна заявка, при това първа в подобен план и ракурс, за изучаване на сложната феноменология на колективната виктимизация. Положителен е и фактът, че докторант Божанова прави опит за конструктивна равносметка, следваща изводите от получените резултати по посока на търсене решения за редуциране на чувството за жертва, и дори вплитането на актуалната социалнополитическа обстановка на Балканите.

Както авторефератът, така и формулираните приноси съответстват коректно на представения труд. Заедно с това, докторантът има три публикации по темата на дисертацията, две от тях на английски език, участия в докторантски школи и конференции, а също и активно участва като член в международния екип по изследването на етническите взаимоотношения у нас.

В заключение, смятам, че дисертационният труд на Ани Божанова представлява ясно и сериозно основание да предложи да ѝ бъде присъдена научната и образователна степен „доктор“.

20.04.2017 г.

Рецензент:

Проф. д-р Йоланда Зографова